

Szécsényi András

HILLERSLEBEN Történelem és emlékezet*

A tanulmány a németországi Szász-Anhalt tartományban, a magdeburgi járásban található Hillersleben község melletti hontalan táborba került, 1945 áprilisától szeptemberéig ott tartózkodó, korábban Magyarországról deportált zsidók történetéről és emlékezetéről szól, elsősorban egodokumentumok, főképpen pedig egy túlélői napló megszólaltatásával.

A magyar történeti emlékezetben sem a település, sem pedig a második világháborút követően rövid ideig itt rostokoló magyar zsidók nem szerepelnek. A mintegy ötszáz főt kitevő hillerslebeni magyar csoport ugyanis az alsó-szászországi Bergen-Belsen koncentrációs tábor végnapjaiban evakuált fogolytranszportok egyike volt, a magyar történetírás pedig nem foglalkozott a Belsenbe¹ hurcolt, hozzávetőlegesen 14 ezer magyar zsidó históriájával.² Eközben a nemzetközi kutatások – az első szórványos eredményekre építve³ – az 1990-es évek óta kiemelten foglalkoznak e hatalmas tábor komplexummal,⁴ illetve a németországi lágerek történetének szisztematikus és sok szempontú feltárásával.⁵ A magyar vonatkozású kutatás hiánya nem meglepő, hiszen az SS németországi lágerrendszerébe a Magyar Királyság területéről kirekesztett, javaitól megfosztott és 1944–1945-ben elhurcolt mintegy 250 ezer ember sorsának feltárása sem történt meg.

A szövetséges haderők által 1945 tavaszán létesített hillerslebeni hontalan tábor (Displaced Persons Camp, a továbbiakban: DP Camp) egy volt a több mint száz 1945 és 1953 között hosszabb-rövidebb ideig működő hontalan tábor közül, ahol a holokausztot túlélő, gyógyuló, jobbra repatriálásra váró volt munkát gyűjtötték egybe a győztes hatalmak zónáiban működő katonai (és később

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ „Belsen” a lágert felszabadító angolszász csapatok tagjai által elterjesztett szóhasználat, amelyet a média és a történetírás is átvett.

² Ez alól kivételt képez az ún. Kasztner-csoportról szóló szakirodalmi termés és e kötet: *Huhák Heléna* – *Szécsényi András*: Táborok tükrében. A Székely-család levelei a munkaszolgálat és deportálás idejéből. Bp. 2016.

³ *Eberhard Kolb*: Bergen-Belsen, 1943–1945. Göttingen 1985.

⁴ Okáról részletesen lásd *Jo Reilly et al*: Approaching Belsen: An Introduction. In: Belsen in History and Memory. Eds. Jo Reilly – David Cesarani – Tony Kushner – Colin Richmond. London–Portland 1997. 12–14.

⁵ Ennek egyik legnagyobb teljesítménye az SS egész német táborrendszerének összehasonlító jellegű története, benne a szóban forgó táboré. *Thomas Rahe*: Das Konzentrationslager Bergen-Belsen. In: Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager Bd. 1–9. Hrsg. Wolfgang Benz – Barbara Distel. München 2008. Bd. 7. 187–220.

közigazgatási) hatóságok.⁶ A feldolgozások teljes hiányában csak sejteni lehet, hogy Hillersleben ugyanakkor a legalább kéttucatnyi olyan hontalan tábor egyike is, amelyben mások mellett magyar túlélők is várták sorsuk jobbra fordulását. Így elmondható, hogy e település és tábor önmagában nem játszik különleges szerepet a vézskorszak magyar vonatkozásában sem. Épp ellenkezőleg: igen tipikus láteteletét adja az 1945-ben megtapasztalt németországi zsidó léthelyzetnek.

A végnapjaiban már kaotikus állapotban lévő Belsen láger evakuálását Heinrich Himmler, az SS birodalmi vezetője rendelte el április 4-én, a munkaképes emberek további „felhasználása” céljából. A német állam összeroppanásakor az efféle evakuálások, „halálmenetek” már hónapok óta napirenden voltak. (Bergen maga is evakuálási célpont volt: 1944 decembere és 1945. április eleje között több tízezer főt, köztük több ezer magyar zsidót hurcoltak ide a keleten lévő, a front által megközelített lágerekből, így Auschwitzból és Buchenwaldból is.)⁷ A Belsenből való evakuálás célpontja a ma Csehországban lévő Theresienstadt (ma Terezín) volt. Három transzportot indított el az SS, három egymást követő napon. Április 8-án indult az első, a történeti emlékezetben később „elveszett transzportként” említett szerelvény, amelynek többször vissza kellett fordulnia, mivel a síneket az amerikai bombázás rendre felszakította. Ez a vonat végül Berlintől délre, Tröbitz határában, egy folyóparton állt meg, s az „utasokat” itt szabadították fel a szovjet csapatok.⁸ Egy másik transzport április 10-én gördült ki a bergeni rámpáról, ennek utasai csaknem mindannyian magyar zsidók voltak (jobbára az Ungarnlagerből és a munkatábor-részből). Ez utóbbi elérte úticélját: a fejenként háromnapos élelemmel felszerelt vonat végül 12 nap után, nagy veszteségekkel érkezett meg Theresienstadtba, ahol a szovjet csapatok felszabadították a foglyokat.

Hillersleben mint a „fél-szabadság” tere

A fent említett két szerelvény mellett volt azonban még egy, amely több mint kétezer „heftlingjével” április 9-én indult útnak.⁹ Utasait az ekkorra már túlszűfolt és tifuszbajrányos Bergen-Belsen Ungarnlager táborrészéből szedték

⁶ *Zeev Mankowitz: Life Between Memory and Hope. The Survivors of the Holocaust in Occupied Germany.* Cambridge 2002.

⁷ A téma két alpművét, amely érinti a bergeni evakuációt is lásd *Daniel Blatman: The Death Marches. The Final Phase of Nazi Genocide.* Cambridge 2011. és *Stefan Hördler: Ordnung und Inferno. Das KZ-System im letzten Kriegsjahr.* Göttingen 2013.

⁸ A tábor evakuálásáról összefoglalóan, elsősorban túlélői narratívákra építkezve lásd *Thomas Kubetzky: Fahrten ins Ungewisse. Räumungstransporte aus dem Konzentrationslager Bergen-Belsen im April 1945.* In: *Bergen-Belsen. Neue Forschungen.* Hrsg. Habbo Knoch – Thomas Rahe. Göttingen 2014. 150–176.

⁹ A három evakuálás útvonalának pontos adatait és időpontjait (napi bontásban) térképen lásd *Bergen-Belsen: Kriegsgefangenenlager 1940–1945, Konzentrationslager 1943–1945, Displaced Persons Camp 1945–1950. Katalog der Dauerausstellung.* [sz. n.] Göttingen 2009. 188.

össze.¹⁰ A vonat április 13-án egy előrenyomuló amerikai páncélos egységbe ütközött a Magdeburg térségében fekvő Farsleben és Zielitz között. A rabokat őrző, jobbra idős Wehrmacht-katonák előző éjjel elmenekültek, a foglyok pedig bevárták a szövetséges egységeket. A kiéheztetett, beteg, összezsúfolt, elgyötört vonatlakók közül mintegy 1500 főt¹¹ korábban Magyarországról deportáltak az SS lágérendszérébe. A szerelvény történetét feldolgozó Matthew A. Rozell szinte kizárólag narratív források alapján írta meg e szerelvény felszabadításának történetét.¹² Az amerikai páncélos katonák (a 743. amerikai páncélos zászlóalj 12. és 13. D egységei) és a túlélők visszaemlékezése szerint az amerikai „liberátorok” megjelenésétől eufórikus hangulatba kerültek, s ez a találkozás életre szóló emlék lett mindannyiuk számára.¹³

A volt foglyokat a következő két-három nap során a közeli Farsleben faluban szállásolták el az amerikaiak. Beköltöztették őket a helyiek házaiba, ennivalót és használati eszközöket rekviráltak számukra. 1945. április 13–15. között a mintegy kétezer-kétezer ötszáz túlélő hónapok óta először részesült rendes orvosi ellátásban, először töltötte ágyban az éjszakát, egyáltalán először nem félt a holnaptól. Nagyon sok visszaemlékező beszámolt azonban arról, hogy – hasonlóan sok más holokauszt túlélő tapasztalatához – itt is általános volt a kiéhezett emberek „túlevése” (kalóriadús ételek habzsolása az első adandó alkalomkor), ami nem ritkán súlyos megbetegedésekhez, esetenként pedig halálhoz is vezetett. A német lakosság reakcióiról kevés ismeretünk van. A magyar memoárok többnyire közönyről számolnak be. Ez abból is adódhatott, hogy az amerikai csapatok és a zsidók megjelenése számukra együtt járt a kényszerű elszállásolással, állataik levágásával, munkajük igénybevételével. Az egyetlen ismert, helyi lakostól származó visszaemlékezés szerint az illető családja megrendült a túlélők látványától és tejjel, étellel, fekhellyel segített a magyaroknak, akik ezért kifejezetten hálásak voltak nekik.¹⁴

¹⁰ A történeti emlékezet hiányára utal, amint azt Dénes György, a tábor lakója és későbbi amatőr kutatója megjegyezte, hogy maga az Ungarnlager kifejezés is a közelmúltig ismeretlen volt a magyar holokauszt szakirodalomban. *Weiczner Jenő*: „Ez most a sorsod, kiüldözött zsidó”. Napló, 1944–1945. Bp. É. n. [2014.] 267. Mára az Ungarnlagerről összefoglaló tanulmány áll rendelkezésre: *Stephanie Billib*: „Infolge eines glücklichen Zufalls ...” Das Ungarnlager in Bergen-Belsen von Dezember 1944 bis April 1945. In: Bergen-Belsen. Neue Forschungen i. m. 92–107.

¹¹ United States Holocaust Memorial Museum ID 10284.

¹² *Matthew A. Rozell*: *A Train near Magdeburg. A Teacher's Journey into the Holocaust and the Reuniting of the Survivors and Liberators, 70 years on.* Hartford–New York 2016. Az itt szolgálatot teljesítő amerikai katonák közül többen is publikáltak emlékirataikat, nem utolsósorban Rozell ösztönző tevékenységének hatására, amely a 2000-es évektől a vonatszerelvény zsidó túlélői és a felszabadító csapatok még életben maradt tagjai közötti találkozók megszervezésében is megnyilvánult. (<https://bit.ly/2ZxJk75>, letöltés 2019. 04. 22.)

¹³ Az esemény során készült emblematisz fényképfelvétel a mai napig az egyik legismertebb fotó a soá tragédiájáról. *Rozell, Matthew A.*: *A Train near Magdeburg* i. m. 10–15.

¹⁴ Huhák Heléna és Szécsényi András németországi interjúja Ingeborg Moritz szemtanúval. Farsleben, 2016. április.

A következő napokban az amerikaiak összeszedték a kontingens tagjait és buszokkal, szekerekkel elszállították őket a mintegy tíz kilométer távolságra lévő szomszéd község, Hillersleben mellett felállított hontalan táborba. Hillersleben a korabeli katonai szóhasználat szerint „Displaced Persons Camp – DP Camp” volt.¹⁵ Nevezhetjük tábornak, amennyiben a repatriálás előtti átmeneti időszakra helyezük a hangsúlyt, de tekinthetjük gyűjtőtábornak is, mivel a szövetséges haderők itt helyezték el az egy-egy régióban (többnyire koncentrációs táborban) felszabadított vagy a környékről összeszedett korábbi üldözötteket. A gyűjtőtábor kifejezés utal a két hosszabb időszak közötti úti állapot ideiglenességére is. (A rabság és szabadság közötti átmeneti, a hillerslebeni magyar túlélők egy része számára korábbról már ismerős összegyűjtés-elosztás időszakára.) Végül, de nem utolsó sorban Hillerslebent nevezhetjük menekülttábornak is, mivel lakói a katonai parancsnokság és a helyi lakosok szemében menekülteknek számítottak.¹⁶ A túlélői narratívák legtöbbször pusztán táborként vagy szanatóriumként írják le a helyet, ahol ideiglenesen laktak, ami arra enged következtetni, hogy az érintetteknek a felépülés, a gyógyulás volt a legfontosabb céljuk, illetve később a legerősebb emlékek.

A tábor kinézetének rekonstruálásakor – szakirodalom hiányában – csupán a narratív forrásokra, az amatőr helytörténeti kutatók (Daniel és Klaus-Peter Keweloh) eredményeire, valamint saját terepbejárásomra támaszkodhatom. Hillersleben eredetileg (1937 óta) a német Luftwaffe légibázisaként és egy páncélos kísérleti telepként funkcionált. Ennek megfelelően a komplexum két részből állt: egy laktanyából, valamint egy hivatalnoki negyedből és az ehhez tartozó melléképületekből (kórház, konyha stb.). Egy síkvidéki, fákkal, drótkerítéssel körülvett táborról van szó, amelyet a falutól csupán szántóföldek választottak el. A táborban egyaránt voltak funkcionális épületek (konyha, kórház, parancsnoki épület, színház, mozi stb.) és terek (temető, futballpálya és egy medence). A hontalan tábor lakói a korábbi hivatalnokok összkomfortos lakásaiba (Beamterviertel) kerültek, amelyek – pontos adatok hiányában csupán becslésre hagyatkozhatunk – mintegy 20, egyemeletes, sárgára festett lakótömbben voltak. A kezdeti időszakban (júniusig) minden házhoz saját katonai felügyelőt rendelt az aktuális táborparancsnokság.

A hillerslebeni hontalan tábor az amerikai katonaság szervezte meg 1945 áprilisában. A tábor az angol, az amerikai és a szovjet megszállási zóna határmezsgyéjén feküdt, s az a különleges helyzet állt elő 1945 tavaszán és nyarán, hogy rövid időn belül kétszer is gazdát cserélt a tábor irányítása. Az igazgatást a térséget

¹⁵ Jóllehet, a Németország-szerte 1945 tavasza és 1953 között működő, több tízezer zsidó túlélőnek ideiglenes otthont biztosító, katonai fennhatóság alatt álló DP-táborokkal kapcsolatban ma már létezőnek történeti feldolgozások, a magyar történetírásban nincs értelmezési kerete.

¹⁶ *Mankowitz, Z. W.*: *Life Between Memory* i. m. 123.

felszabadító amerikaiak kezdték, júniusban az angolok folytatták, július elején pedig a szovjetek vették át.¹⁷

A túlélők térérzékelése

Hillerslebent egyetlen túlélői napló felhasználásával, a szerző tértapasztalatainak, térérzékelésének vizsgálatán keresztül igyekszem bemutatni. Bognár György terjedelmes naplója az egyik legbecselesebb forrása a hillerslebei magyar csoport történetének. A kézirat a budapesti Holokauszt Emlékközpont Gyűjteményében található.¹⁸ A fennmaradt dokumentációból kevés információ tudható meg a naplóíró-ról magáról. Annyi bizonyos, hogy 1928-ban Budapesten született kispolgári zsidó családban, s szüleivel a főváros VIII. kerületében élt. 1944-ben gimnáziumi tanuló volt, amikor is a csillagos házból romeltakarításra hívták be az akkor 16 éves fiút. Innen került a Teleki térre, ahonnan 1944 decemberében Bergen-Belsenbe deportálták.¹⁹ Egyedül küzdötte végig a lágerélet stációit az Ungarnlagerben. Lényegében elhurcolása kezdetétől naplót vezetett, hol füzetekbe, hol talált papírlapokra. Az olvasmányos, jó stiláris érzékkel papírra vetett sorokat igyekezett napi szinten vezetni, ám bejegyzéseiben sok a kihagyás. Bizonyos eseményeket – mint például az evakuálást vagy a táborbeli kórházi kezelését – nem volt módja aznap vagy másnap megörökíteni, ilyenkor pár nappal, de legfeljebb néhány héttel később, retrospektív módon jegyezte fel naplójába a vele történeteket.

A napló elemzések a megszokottól eltérően nem a „szoros olvasás”, vagyis egyes szövegrészek minél alaposabb, sokrétűbb körülményének módszerét alkalmazom, mivel erre terjedelmi okok miatt itt nem vállalkozhatok.²⁰ A textus 1945. április közepe és július vége közötti szakaszát a Kovács Éva szociológus felosztása szerinti „integrált történeti intuitív elemzésnek” vettem alá, nem pedig valamilyen kvalitatív elemzésnek.²¹ Meggyőződésem, hogy az egykori lágerélet, illetve a há-

¹⁷ Az 1945. júl. 17. és aug. 2. között megtartott potsdami konferencián véglegesítették Németország kelet-nyugati övezethatárait és a Wismar–Elba–Mulde vonalát elért angol–szász csapatokat visszavonták (ennek feltételeként viszont bevonulhattak a szovjetek által elfoglalt Berlin nyugati övezetébe). Ausztria és Bécs szintén négyhatalmi megszállás alá került. Lásd 20. századi egyetemes történet I. Szerk. Németh István. Bp. 2006. 229–230.

¹⁸ Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény. 2011. 15.1–2. (A továbbiakban Napló-ként hivatkozom, feltüntetve a bejegyzés napját és a gépelt átiratban szereplő oldalszámot.) Bognár naplójából már 1995-ben részleteket közöltek egy forrásgyűjteményben, ám ez nem érintette a hillerslebei hónapokat. Huhák Heléna is több tanulmányában használta Bognár naplóját, benne a hillerslebei bejegyzéseket és a hozzá kapcsolódó térképeket is.

¹⁹ Emlékezések. A koncentrációs táborok felszabadulásának ötvenedik évfordulójára. Szerk. Bakó Ágnes – Szabó Éva – Verő Gábor. Bp. 1995. 432.

²⁰ A hillerslebei időről szóló részek több mint 150 gépelt oldalt tesznek ki.

²¹ Kovács Éva: „Post-testimony”. A tanúságtétel helye a soá történeti elbeszélésében. socio.hu 7. (2018) 3. sz. 110. (<https://bit.ly/2IXveFZ>, letöltés, 2018. nov. 2.)

ború befejezését követő „fél-lét”²² megismeréséhez és megértéséhez legközelebb az egodokumentumok, főleg a kis számban fennmaradt naplók elemzése révén juthatunk.

Jelen esetben a későkamasz Bognár György naplójának jószerével egyetlen aspektusára szorítokozom; Bognár térhez fűződő viszonyát elemzem, amin keresztül megismerhető a naplóíró mentális térképe, vagyis az, hogy miként fogta fel és jelenítette meg azt a környezetet, amelyben mozgott. A holokauszt vonatkozásában (s éppen magyarországi vizsgálatokra alapozva) ezen a téren úttörőnek tekinthető Tim Cole brit történész újabb keletű munkássága,²³ aki – részben környezetpszichológiai munkákra építve – az ember mikro- és makrokörnyezetének historikus vizsgálatát összefüggésbe hozta az empirikus, érzelmi tapasztalatok legkülönbözőbb szintjeivel. Magam a vizsgálatban a térnek csak néhány jellegzetes reprezentációjára szorítokozom. Nem foglalkozom továbbá a sokrétű feltárássra érdemes textus kapcsán az olyan, egyébként frekvenciát kérdésekkel, mint az identitás, a sokszor előkerülő ételfogyasztás, a kommunikáció vagy éppen az utazás/honvágyság jelentősége a megéléstörténetben. Ahol az lehetséges volt, összevettem Bognár naplóbejegyzéseit azokkal a jegyzetekkel és fényképfelvételekkel, amelyeket 2016 áprilisában készítettem Hillersleben tábor helyszínén, terepbejárásom során.²⁴

„Hillersleben, a felszabadult zsidók városa”

Bognár traumaként élte meg az evakuálást, mivel Belsenben a fogolytáborhoz képest kivételezett helyzetű Sonderlager lakója volt, ahol a rabok jobb ellátást kaptak és nem kellett dolgozniuk sem. Ebből a helyzetből kikerülve, a naplóbejegyzésekből egy végtelenül elgyötört, frusztrált, dühös kamaszfiú képe bontakozik ki, aki a vonatúton hitsorstárai közül senkit sem engedett magához közel. A negatív kisugárzású bejegyzések a farslebeni felszabadulással sem értek véget. A feljegyzésekből kirajzolódik a rettenetes kavarodás, fejtelenség képe, amely egyszerre mutatta az általános hadiállapot bizonytalanságát, de a fiúban lévő kétségeket, a félelem és remény kettősségét is. Sokáig szorongott amiatt, hogy a

²² A háború utáni gyűjtőtáborok nem térközpontú fél-lét élményeiről lásd *Huhák Heléna: Magyar deportáltak életútjai a felszabadulástól a „fél-szabadságon” át a hazatérésig*. In: Tanulmányok a holokausztról VIII. Szerk. Randolph L. Braham. Bp. 2017. 147–185.

²³ Elsősorban lásd *Tim Cole: Traces of the Holocaust: Journeying In and Out of the Ghettos*. London 2011. és *Geographies of the Holocaust*. Eds. Anne Kelly Knowles – Tim Cole – Alberto Giordano. Bloomington 2015.

²⁴ A 2016. áprilisi terepbejárást Huhák Helénával közösen végeztük a bergen-belseni magyar foglyok történetének feldolgozása keretében. Ezúton köszönöm meg Daniel és Klaus-Peter Keweloh hillerslebeni amatőr helytörténészek baráti segítségét és szakmai tanácsait a terepbejárás során, valamint az azóta eltelt időben történt folyamatos adatközléseiket.

németek esetleg visszajönnek és megtalálják a feltört, üres vagonokat. Később a többiekhez hasonlóan a környéken, Zielitzben és Farslebenben élelemiszert kéregetett. „Ott kaptuk azt a bizonyos bablevest. Konzerveink is voltak [szereztek a németek házaiból – Sz. A.]. Ekkor aztán vége a szép Sonderlager életnek.”²⁵ Ez az 1945. április 13-án kelt bejegyzés jól mutatja, hogy Bognár a vonatutat, sőt a vonatút utáni első „szabad” napját sem szabadságként élte meg, hanem sokkal inkább a bergeni viszonyokkal találta rokoníthatónak.²⁶ Április közepi, meglehetősen keserű bejegyzései arról tanúskodnak, hogy még a felszabadulás másnapján is csak az akkorra már kiürült vagonban jutott számára hely.

Az első napok „túlevésében” Bognár is részt vett, így Hillerslebenbe már erős fájdalommal érkezett. Tovább nehezítette helyzetét, hogy mire odaért, a legtöbb épületben már elszállásolták társainak többségét. A következő hetek során ötször váltott a táborban lakhelyet,²⁷ ami azzal járt, hogy a költözések kálváriája konstans élmény maradt számára. Az első napokban arról panaszkodik, hogy „barakkban”, egy ideiglenesen, a kőépületek között felhúzott lakhelyen kell laknia, amelyet azok számára állítottak fel, akiket később vittek Hillerslebenbe és már nem jutottak be a „villákba”. A fabarakk és a zsúfoltság, a külön lakrész hiánya Bognárt a bergeni barakkokra emlékeztette, ezért „állandóan lakás után futkosott”.²⁸ A barakkokból már csak azért is ki akart költözni, mert a „műszaki iskolában” (a korábbi katonai továbbképző iskolában, amelynek megnevezését a hontalanok tovább örökölték) összezárták néhány olyan személlyel, akik az első napon meglopták, elvették a gramofonját.²⁹

Az amerikai táborparancsnokság segítségével április végén harmadmagával, a hasonló korú makói Frommer Miklóssal (Mikivel) és a budapesti Medgyesi Iván Pállal az egyik kőépület lakásába került. Ez a procedura sem jelentett végállomást, ugyanis a következő hetekben, a többi táborlakóhoz hasonlóan tovább költöztették őt. Ennek oka az ekkor még fennálló általános szervezetlenségben keresendő, a volt koncentrációs táborokból ugyanis kisebb-nagyobb csoportokban folyamatosan érkeztek különféle nációjú hontalanok, akiket rendre el kellett helyezni, illetve nemzetiségként, azon belül pedig, lehetőség szerint családokként, átcsoportosítani. Bognár megemlékezik arról, hogy a táborlakók között az első napokban gyakorlatilag szabad rablás volt, a beözönlő emberek vadászták

²⁵ Napló, 1945. ápr. 13. 124.

²⁶ Napló, 1945. ápr. 27-ei, utólagos feljegyzés. 134.

²⁷ Ennek elemzését lásd *Huhák Heléna*: „Szabadok voltunk, csak éppen nem tudtunk mit kezdeni a szabadságunkkal.” Átmeneti gyűjtőtábor Hillerslebenben és Alpenjägerben. ArchivNet 15. (2015) 1. sz. (<https://bit.ly/2UCxeGa>, letöltés 2018. aug. 22.)

²⁸ Napló, 1945. ápr. 27. 141.

²⁹ Napló, 1945. ápr. 26. 136.

az üres lakásokat, és aki előbb beköltözött valahova, azé lett a lakás. Ő maga a gyengék közé tartozhatott, mert mire feleszmélt, minden általa felkeresett épület lakásában laktak.³⁰ Végül az amerikai táborparancsnokság tett rendet, Bognár Györgyöt a két másik, egyedülálló magyar fiúval egy másik, immár mosdóval ellátott kis szobában helyezték el, „s ez nekem megfelelő”.³¹ Olyan ingatlanban nyertek elhelyezést, ahová korábban már egy ortodox zsidó családot költöztettek – de ők a másik szobában laktak. Ez sem maradt azonban végleges állapot, mivel április 28-án jött egy amerikai katona és szólt nekik, hogy este 6 órára ki kell üríteniük az épületet, mert a helyükre Magdeburgból szovjet katonák érkeznek. 8–10 hasonló épület teljes közössége járt így. A lakókat kivetették az utcára, s a szemközti ház padlásán húzhatták meg magukat. Ők hárman azon az éjszakán még addigi lakhelyükön maradhattak. „Mi vagyunk a bolygó zsidók” – jegyezte fel kesernyés éllel naplójában Bognár. Másnap egy amerikai katona értük jött, végigjárták azokat a házakat, amelyek nem estek a kiürítés alá, s végül beköltöztették mindhármukat egy négyszobás lakásba, ahol már kilenc spanyol zsidó lakott, köztük két család.³² Május 6-án a „spanyolok” kiköltöztek, elhagyták Hillerslebent, így a konyhából átköltözhetnek a szobába.³³

A naplóbejegyzésekből plasztikus képet kapunk a lakókörnyezetről. Az első hillerslebeni lakást a lakók számarányához képest tágasnak írja le, „nagy szobákkal”. Terepbejárásom során ugyanakkor a kérdéses háztömbben nem találtam olyan lakást, amelyben tágas szobák lettek volna, sokkal inkább a kis, néhány négyzetméteres helyiségek voltak jellemzőek. Bognárra feltehetően a sokhelyiséges lakás gyakorolt megráztató hatást az első napon, annak dacára, hogy őt és társait csupán a rendezetlen, ám kályhával, szekrénnel felszerelt konyhában tudták elhelyezni. Ide állítottak be egy emeletes ágyat.³⁴ A naplóíró nemcsak a költözés, hanem a zsúfoltság és a lakótársakkal való kommunikációs nehézségek is gyötörhették, jóllehet ezekről nem beszél negatív tónusban. Egy idő után beletörődött abba, hogy a lakótársakkal osztozkodnia kell, különösen, hogy idővel annyira meg is kedvelte őket, hogy végül már nem is akartak egymástól megválni. Utolsó táborbeli, a Stalin Platz 1. szám alatti lakhelyére sem egymaga költözött június 18-án, hanem Miklóssal és Pállal. Ekkorra már százával hagyták el Hillerslebent a volt koncentrációs táborbeli foglyok, de – ez jól mutatja a hely zsúfoltságát – még ekkor is csupán egy 20 négyzetméteres szobát utaltak ki számukra – igaz, ebben már valódi matracos ágyak voltak és tűrhető állapotban

³⁰ Napló, 1945. ápr. 27. 149–150.

³¹ Napló, 1945. ápr. 26. 137.

³² Napló, 1945. ápr. 28., 29. 155–157.

³³ Napló, 1945. máj. 7. 171.

³⁴ Napló, 1945. ápr. 30. 160.

lévő bútorok. Miután sikerült a helyiséget kitakarítani és egy kicsit otthonossá varázsolni, nagyon megszerette a hillerslebeni tartózkodásnak ezt az állomását. A kétszobás lakás másik szobájában persze itt is lakótárs várta őket.³⁵

Bognár mentális térképére – naplóbejegyzései szerint – elsőként a közvetlen tér, a szoba, illetve a konyha, az innen nyíló kilátás, majd az egész lakás, az épület került fel, ezután fokozatosan terjedt ki az egész táborra. A szobákat hozzájuk hasonlóan mindenki igyekszik mihamarabb élhetővé, otthonossá varázsolni, az ágyakat rendbe hozni; még virágot is helyeznek az asztalra „Mindenekelőtt papírt, töltőtollat és egy kis noteszt szereztem. Ez fontos az utókor számára.”³⁶ Többször és részletesen leírja lakhelyeit, a szobát, később a kétszobás, majd pedig a négyyszobás lakást (a folyosóval és a padlással). Úgy tűnik, a zsúfolt barakkélet s a hasonlóan zsúfolt vonatút után, az első napok tömegszállítását követően végre más tér-élménnyel találkozott. Ennek primer öröme készletti arra, hogy újra és újra, a lehető legrészletesebben feljegyezze a szoba, sőt, a saját szoba állapotát. Szinte az összes ezzel kapcsolatos naplóbejegyzésében szerepel a lakásbelsőhöz tartozó rádió, a rádióhallgatás szokása.

A helyiségek berendezésén túl többször foglalkozik a szobából elérhető külső térrel is. „Szobánk különben a térre nyílik, egy fa van előtte. Reggel nagyszerűen besüt a nap és tavaszi madárcsicsergés hallatszik” – jegyzi fel április 27-én.³⁷ A körülményekhez képest rendbe rakott saját helyiség, a jó levegő, a zöld fák látványa és a meleg egy idő után meghozták a jókedvét is. Hamarosan feltűnik a leírásokban a távolabbi tér is, megjelennek az épületek, a közterek, s Bognár lassan megismeri az egész tábor. Hamarosan pedig már a tábor egészéről fogalmaz meg gondolatokat: „egy kis város ez. Ahogy a kapun belépünk, mert kapu van, sárga emeletes épületeket látunk meg. Mindjárt előttünk látszik a gondozott tér. Az aszfaltos úton most amerikai motorkerékpárok száguldoznak. A kantinépület előtt ebédért állnak sorba. A kórháznál éppen tejesztás van, sajtot és kenyeret az ablakon adják ki. Az Alterkaserne 86, ahol most az amerikai kórház van, teljesen ki van rámolva. Új berendezés került be, az ablakon belátni a konyhára, ahol a jobbnál jobb ételeket főzik. A kantinépületében van a magyar bizottság irodája, igen szép előkelő helyiség, fafalburkolata van. És az íróasztalok [az irodában – Sz. A.] úgy állnak, mint Pesten. Az utcákon tisztaság, német munkások járnak mindennap és takarítanak. A kantinépületnél és a GH [Gazdasági Hivatal – Sz. A.] most raknak le egy autót konzervet, amerikai autók hozzák a kaját szünet nélkül. Ha a sorompón túlmegyünk, itt a vasútállomás is, a műszaki iskolát és a többi gyár-kísérleti épületeket találjuk. Itt ma már csak amerikaiak vannak.

³⁵ Napló, 1945. jún. 19. 221.

³⁶ Napló, 1945. ápr. 26. 148.

³⁷ Napló, 1945. ápr. 27. 152.

Másik irányba vannak a villák. Itt élnek a felszabadult zsidók. Egyemeletes, a legmodernebb kényelemmel felszerelt épületek. Egyformák, részint szürke, részint barna kivitelben, úgy az egész szépen mutat. Míg odaérünk, mehetünk az autóúton, akkor konyhakerteket az egyik oldalon, másik oldalon pedig egy nagyobb parkot látunk. Ezen keresztül vezet egy kis gyalogút, ami aztán a Hermann Göring Strassében talál folytatást. Az előbbi utca a Berkerstasse. A parkban van egy kis tó és egy kis patak, melynek vízesése is van. A villák között kis kertek virágos és konyhanövényekkel. Minden nagyon szép zöld. A Hitler Strasse az első keresztutca. Azután a Siegerplatz következik, egy szépen parkírozott tér. Általában minden nagyon szép, látszik, hogy katonatisztek laktak. Az utcán vidáman kopognak a léptek. Zsidó nők flancolnak, fiórtölnek amerikai katonákkal. Mások ebédet visznek haza. Biciklik suhannak el mellettünk a sima uton. Amerikai katonák száguldoznak a tűzoltóautóval. Nekik minden játék, minden sport. Ez egy nemzetközi város. Egymásután hallod a lassú magyar beszédet, utána a pergő lengyelt, szlovákot, a dallamos franciát, az angolt csak a katonák beszélnek. A környéken még nem jártam. Előző lakásunkról el lehetett látni a falura, át lehetett látni a vasúti hidat. Az országút mellett szélmalomok állnak. Ez erre a vidékre különben jellegzetes. Az országúton állandóan vonul az amerikai utánpótlás. Naponta autók ezrei. Már vonatot is láttunk menni. Már lehet utazni. Nagy csend és nyugalom van. Reggel madarak csicseregnek, olyan ez, mint egy nyaralóhely és mégis el vagyunk zárva otthonról. A hollandok már megkapták a vasúti jegyet haza. Bár már mi is ott tartanánk.”³⁸

Bognár valóságos soknemzetiségű, nyüzsgő kisvárosnak írja le a tábort (ez a kép illeszkedik a többi magyar táborlakó térélményeihez), jóllehet annak méreteit eltúlozza. A 2016-os terepbejárás mindenesetre alátámasztja a Bognár György naplójában leírtakat: az ekkor látott, félig lebontott és romos állapotában lévő egykori laktanya és hontalan tábor valóban grandiózus és városzerű lehetett. Valóságos terek, utcák, közösségi és privát épületek tömegének képe bontakozik ki összedőlt, vagy félig lebontott, elhanyagolt állapotában is.³⁹ Ez egybevége Bognár György három darab, különálló és keltezetlen térképraival, amelyet a szobájában készített nyugalmas óráiban.⁴⁰

„Egy környezet mentális leképeződése közben – amit a pszichológiai kognitív térképnek nevez – annak metrikus információi, az irányok, távolságok, tengelyek, léptékek, stb. torzulhatnak, jellemzően az érzelmi jelentőség szerinti méretváltozás, pozíció eltolódás stb. jelentkezik” – állapítja meg Dúll Andrea kutatásai

³⁸ Napló, 1945. ápr. 27. 150–152.

³⁹ Különleges engedéllyel Huhák Helénával 2016 áprilisában az egész egykori tábor megmaradt területét bejártuk, az épületekről fotódokumentációt készítettünk, és amennyire lehetett, azonosítottuk a naplóban és más egodokumentumokban felismerhető épületeket.

⁴⁰ Lelöhelyük: Holokauszt Emlékközpont, gyűjtemény, 2011. 25.1.

nyomán Huhák Heléna.⁴¹ Bognár nem jegyezte fel a térképek elkészítésének okát, vélhetően saját szórakoztatására készültek, és mondanivalójának plasztikusabbá tétele sarkallta a térképek megrajzolására. Elkészítésükre a tábor „belakása” után kerülhetett sor, bejegyzése szerint május 6-án látott munkához.⁴² A térképeken látszik, hogy nemcsak a csomópontokat, határvonalakat és ezek legjelentősebb ismertetőjegyeit vetette papírra, de meglehetősen pontossággal rajzolta meg az utcák geográfiai alaprajzát is, helyes arányérzékkel. Mindez arra utal, hogy többször járt a helyeken, jól ismerhette azokat, s nemcsak a lakhely-kantin-kórház útvonalat térképezte fel.⁴³ Ez a feltevés egybevág a pszichológiai kutatások nyomán ismert, más, kisvárosra alkalmazott, ekkora időintervallum után készített kognitív térképek ismertetőjegyeivel.⁴⁴ Terepbejárásom során Bognár térképei alapján könnyen tudtam tájékozódni a megmaradt épületek közötti utcákon, mivel olyan pontosan jelölte be a Kevin Lynch által meghatározott, a kognitív térképvizsgálatok során ma is használatos markereket.⁴⁵

Külön figyelmet érdemel néhány, napló alapján lokalizálható épület és a közterek elnevezése.⁴⁶ A naplóban megírt, megrajzolt terek tehát funkciót váltottak: korábban a nemzetiszocialista katonai célok szolgálatában álltak: katonák, repülőtisztok, pilóták, SS-tagok és hivatalnokok százainak munka- és részben lakhelyül szolgáltak.⁴⁷ Az egyik fontos tér Bognár György és a táborlakók számára a gyógyulásban kulcsszerepet játszó „kórház”, amelyet a laktanyában hallott vagy olvasott német mintára „ambulanciaként” jelöl a naplóíró.⁴⁸ Az első napokban az tűnt fel számára, hogy volt itt várakozó helyiség és kezelőszoba, s hogy rengeteget

⁴¹ *Huhák Heléna*: Bergen-Belsen a deportált magyar zsidók élettörténeteiben. A túlélők elbeszéléseinek helyközpontú vizsgálata. In: *Tanulmányok a holokausztról IX.* Szerk. Randolph L. Braham. Bp. 2018. 243–295.

⁴² Napló, 1945. máj. 6. 191–192.

⁴³ Annyi bizonyos, hogy már jún. 5-ei bejegyzésétől kezdve egyre többször utalt arra, hogy sétált a tábor számára korábban távolinak tűnő helyszínein, vagy napozni ment a lágér egyes, fűvel borított helyszíneire.

⁴⁴ *Ann S. Devlin*: The „Small Town” Cognitive Map. Adjusting to a New Environment. In: *Environmental knowing. Theories, Research, and Methods.* Ed. Gary T. Moore et al. Stroudsburg, PA 1976. 58–66.

⁴⁵ *Kevin Lynch*: *The Image of a City.* Cambridge 1960. Manapság a kognitív térképek a terek és a városlakók társadalmi kapcsolataiként értelmeződnek. *Wilhelm Gábor*: Kognitív térképek és városrepresentáció. In: *Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban.* Szerk. N. Kovács Tímea – Böhm Gábor – Mester Tibor. Bp. 2005. 35.

⁴⁶ Bognár feljegyzéseiben ezzel összhangban a természeti tér is hangsúlyos szerepet kap. A „spatial turn” óta tudjuk: természeti táj többnyire nem önmagában áll, természeti és szociális tér egységként értelmezhető. *Angelo Torre*: The „Spatial Turn” in History? *Landscapes, Visions, Resources.* *Annales* 63. (2008) 1127–1141.

⁴⁷ Erről tanúskodik egyebek mellett számos brosúra és képeslap, amelyet az 1930-as évek végétől propaganda célból terjesztettek. Az egykori épületek nagy része ma már romos állapotban van vagy megsemmisült.

⁴⁸ Napló, 1945. ápr. 27. 145.

kellett sorban állnia. Kezdetben a túlélők soraiból rekrutálódott orvosok látták el a beteget – róluk Bognárnak lesújtó véleménye volt. Amikor azonban az amerikaiak átvették a kórház vezetését, minden megváltozott: megindult a professzionális kórházi ellátás.⁴⁹ Bognárt később, 1945. május 10-én magas lázzal szállították be, s csakhamar kiderült, hogy ő is az ekkor kitört tífuszjárványban betegedett meg. A kórház június 1-ig volt az új otthona. Kezelése és a gyógyulási folyamat alatt naplót nem írt, a kórházról szóló feljegyzések a június eleji napokban születtek. Hallucinálásoktól sem mentes kórházi lábadozása során figyelme a tér szempontjából láthatóan nem terjedt ki másra, mint szűkebb környezetének szemrevételezésére: piszkos termekről, kis kórházi szobákról értekezik. Júniusi, retrospektív bejegyzésében az olvasható, hogy egy idő után már „nagyon szeretett volna „otthon” lenni. A fentiekben bemutatott szegényes, szűkös lakások, szobák és konyhák ekkor szerepelnek a naplóban először otthonként. Tágabb otthona ugyanakkor folyamatosan kiürül: június 2-ától egyre gyakrabban számol be a különböző (cseh, szlovák, görög, francia, spanyol) nemzetiségű foglyok szervezett vagy egyéni utakon történő távozásáról.

Bognár mentális térképén fontos szerepet kaptak a helynevek, jóllehet a kognitív nyelvészetből tudható, hogy ez nem szükségszerűen van így: bár a kognitív térkép és a helynevek rögzülése azonos agyműködésből fakad, a helyek megnevezései nem feltétlenül szükségesek a helyek azonosításához.⁵⁰ Ebben a naplóban már az első bejegyzésekben megjelennek a helyrajzi nevek. Különös, hogy még a hontalan tábor időszakában is, legalábbis kezdetben, a térképek megrajzolásakor azonban biztosan a nemzetiszocialista köztér elnevezéseket használta. Groteszknek hathat ugyan a Hitlerről, Hermann Göringről⁵¹ stb. elnevezett utca (az utcanévtáblák közül néhány még 2016-ban is látható volt), de számára sokkal fontosabb lehetett az eligazodás a zsúfolt térben, ehhez pedig a bevett-kiírt elnevezések mankóul szolgáltak. Ő maga is a Sieger Platz 8. szám alatt lakott, április 19-én pedig innen a Sieger Platz 2. szám alá költözött.⁵² A tábor történetében megfigyelhető változások visszahatottak az elnevezésekre is. A nemzetiszocialista utcanév-használat júniusra kezdett kikopni, ekkor találkozunk először a Roosevelttel Strasséval,⁵³ a „kiszvá-

⁴⁹ Napló, 1945. ápr. 27. 147–148.

⁵⁰ *Reszegi Katalin*: A mentális térkép és a helynevek. In: Mentális folyamatok a nyelvi feldolgozásban. (Pszicholingvisztikai tanulmányok 3.) Debrecen 2012. 95–100.

⁵¹ Létezett ugyanakkor „értéksemleges” köztérnév is, pl. Barbara Strasse. A német kifejezések másutt, így bizonyos foglalkozást jelölő szavakban pedig egyszerű átvétellel kerültek a naplóba, minden ideológiai ok nélkül. (Pl. „Schwester” szó használata az ápolónő helyett.)

⁵² Napló, 1945. ápr. 28. 153.

⁵³ A bejegyzésekben helytelenül Rooseveltnak írta az amerikai elnök nevét. Megjegyzem, hogy a telepbejárásom sehol sem láttam nyomát a kiírásnak, ellentétben a nemzetiszocialista feliratokkal. Ez indokolni látszik, hogy miért ragadtak meg sokáig a náci köztérelnevezések a naplóban.

ros” szimbolikus jelentést is hordozó köztérelnevezéseiben az augusztus eleji szovjet impériumváltás is fordulatot hozott: ekkor a naplóban a Hitler Platz Stalin Platz-cá változott. A már említett „ambulancia” kapcsán is hasonló folyamat figyelhetünk meg. Ezzel a német szóval határozottan eltávolodik a belseni kórház megjelölésétől, melyet a szövegkorpusz korábbi részeiben „revier”-ként jelöl meg.⁵⁴ Az is feltűnő, hogy – feltehetően az amerikaiaktól, de lehet, hogy a többi hajdani rabtól – átveszi a „villa” kifejezést az egykori Wehrmacht laktanya, vagyis az egész hontalan tábor megnevezésére, illetve annak épületeire. Sosem táborról ír, hanem mindig villákról. Ezek a terepbejárásom során készített fotókon feltűnő házak azonban nem villák, hanem 2–3 emeletes egyszerű lakóépületek. Könnyen elképzelhető, hogy Bognár György a német villa szó rendszereken átívelő kontinuitásán túlmenően, Bergen-Belsen és az evakuáló szerelvények zsúfoltsága után valóban szebbnek látta lakóhelyét, mint amilyen az valójában volt. A náci-német kifejezés átvétele igaz a „kantin” szóra is, amely nyilvánvalóan az egykori laktanya falára volt kiírva, s onnan terjedt el a hontalan tábor lakói között is.

A fontosság csökkenésével ritkábban más helyszínek is fel-felbukkannak. Ilyen a „színház”, melyet többnyire „casino”-ként jelöl, s amely ugyancsak megfelelt a náci szóhasználatnak. Ez a nemzetiszocialista időkben is fontos helyszín volt, a katonai hivatalnoképületek közül kilógó tér ugyanis valódi előadóteremként funkcionálhatott. 1942-ben Hitler, Göbbels is megfordult ebben az épületben.⁵⁵ Bognár egyik júniusi bejegyzésében említést tesz róla, hogy a tábori szolgálat és a hontalanok együtt rendeztek itt egy úgynevezett „tarka estet”. A casino jelentőségét a következőképpen ragadta meg: „6 óra felé lassan megtelnek Hillersleben aszfaltos utcái és az emberek kisebb-nagyobb csoportokban mennek a Casino felé, szórakozni, nevetni, felejteni. Felejteni a múltat, elfeledni, a jövőre gondolni, csak a mának élni. Így tudunk csak hazajutni, nem szabad arra gondolni, mi lesz. Lassan megyünk fel a Casino lépcsőin, az előcsarnokban már nagy a tömeg [...]. Megindul az áramlat. Örömtől kipirult arcok sodródnak el mellettem. Ismét élünk, ismét emberek vagyunk, mesélik a boldog tekintetek.”⁵⁶

A kifelé való nyitás nyilvánvalóan összefüggött azzal, hogy kezdte felfedezni, majd egyre inkább belakni a tábor egészét. Fontos helyet kapott a naplóban a fenntebb már említett „kantin”, vagyis a tábori konyha. Bognár leírásában „egy 800 személyre szóló konyha”, egy hatalmas terem jelenik meg. Terepbejárásomkor sikerült azonosítani ezt az épületet, s kiderült, hogy korántsem beszélhetünk

⁵⁴ Ez az SS lágerrendszerében a rabok számára fenntartott egészségügyi rész, gyengélkedő közkeletű megjelölése. Ugyanez a kifejezés volt használatos a katonai gyengélkedőkre is.

⁵⁵ Erről tanúskodnak a fennmaradt fényképfelvételek. A képek ma a hillerslebeni Keweloh család birtokában vannak.

⁵⁶ Napló, 1945. jún. 5. 235.

akkora nagyságú térről, mint amilyennek azt Bognár látta.⁵⁷ A terek felnagyítása az első két-három hét bejegyzéseiben gyakran visszaköszön, feltehetően azért, mert a korábban szűk terekben mozgó naplóíró (barakk, vagon, szoba) mindent nagyobbának látott a valóságosnál. A konyha esetében a hatalmas zsúfoltság is közrejátszhatott abban, hogy Bognár nagyobbnak érzekelte a teret a valóságosnál.

A napló későbbi szakaszában, június végétől jelennek meg a sportterek: a pingpongasztalok helyszíne és egy sportpályaként használt tér, amelyen futballmérkőzéseket játszottak. A pingpongasztal helyszínével kapcsolatban a napló nem árul el semmit, és saját helyszíni vizsgálataim (illetve egyéb források) sem vezettek a nyomára. Ezzel szemben a fociplálya Bognár egyik térképén jól beazonosítható. Július 9-én itt játszódtott az az emlékezetes mérkőzés, amelyet – a cseh, jugoszláv, német, francia fogolycsoportokkal ellentétben – még mindig nagy létszámban itt lévő olasz és magyar egykori foglyok vívtak egymás ellen. Bognár szemtanúja és szurkolója volt a meccsnek, melyet bejegyzései szerint ezer másik hontalan zsidó táborlakó társaságában szurkolt végig. Azt is elárulja, hogy a szurkolók zöme a Roosevelt Strasse felől érkezett a helyszínre, amiből – a hetekkel korábban rajzolt térkép segítségével – nyilvánvalóvá válik, hogy a táborlakók alkották a nézőközönseget, nem pedig a szovjet katonai parancsnokság vagy a falubeli német lakosság. A fölényes olasz győzelem után „a közönség zárt sorokban szinte vég nélkül vonult végig a Churchill, illetve Eisenhower Strassén, már ugye az itteni méreteken, hogy részt vegyen az esti táncon, ahol Hillersleben [tábor] színe-java megjelent.”⁵⁸

Bognár György szövegében a térhez kapcsolódó élményekhez gyakran konkrét, másra irányuló érzelmek is társulnak. Például a már idézett, április 28-ai bejegyzéséhez, melyben a szobájába beszűrődő madárhangokat említette: „Ez egészen nyaralásra emlékeztet.” A rendrakással, a semmittevésével, illetve gyógyulással telő hosszú napok, hetek során pedig rengeteg, a szobatársakkal való együttműködés élményeiről, tér-élményeiről szóló beszámoló születik. (Például, hogy be kellett osztani, ki mikor megy ebédért az egy kilométerre lévő „kantinba”, hiszen ez már munkavégzésnek számított, s hogy ki mikor mosogat.)⁵⁹

Amennyiben a naplót tér-felfogás szerint olvassuk, az idő előrehaladtával a szerző bejegyzéseinek pozíciója is változik: kezdetben Bognár – nem függetlenül attól, hogy fokozatosan fedezte fel új lakhelyének, a tábornak minden szegletét – óvatosan írt, sokszor a negatívumokról. Május végétől azonban és különösen júniustól, amikor már megszokta az ottani viszonyokat, s túl volt a költözéseken, valamint a kórházi kezelésen, úgy tűnik, elfogadta a Hillersleben nyújtotta

⁵⁷ A fotók a szerző birtokában.

⁵⁸ Napló, 1945. júl. 9. 241–242. Júl. 9-én pedig szovjet–magyar labdarúgó mérkőzést rendeztek ugyanitt. Uo. 247–248.

⁵⁹ Napló, 1945. ápr. 26. 142.

állapotokat. Részben a nyári meleg, részben az egészsége miatt, illetve azért is, mert a tábor pszichológiai belsővé vált, sokat van a levegőn, és a gyógyulással és étkezéssel kapcsolatos korábbi tömeges leírásai ritkultak. Egyre többet gondolkodik a múlton, elmélkedik arról, hogy miként juthatna haza, és mi lesz otthon, saját térbeli érzékelése pedig megváltozik, az időben előre haladva a tábor egyre inkább – korábbi fontosságát elveszítve – a pihenés, elmélkedés színterévé válik. „Zajlik az élet Hillerslebenben” – jegyzi fel június 8-án.⁶⁰ Már megszokta a helyzetét, a „kisváros” élete, belső terei rögzültek. Nem véletlen, hogy az addig bejárt teret is ekkor tárta ki. A május eleji térképén még semmi sem utal a tábor kerítésén túli világra. A tifuszfertőzés elmúltával azonban már szabadon mozoghattak a táborlakók. Bognár június elejétől rendszeresen bejárt a faluba, sőt a szomszédos egykori Wehrmacht-kaszárnya épületeit is megnézte.⁶¹

Zárszó helyett: a hiány kontinuitása

Bognár György rendkívül éles, olvasmányos tér-képei jó alapot adnak az egész hontalan tábor megismeréséhez. Becses forrás, hiszen nemcsak megfigyelőképessége és arányérzéke, de kifejező és adatgazdag feljegyzései a hónapokon át tartó megfigyelései során meglehetősen pontossá teszik kognitív térképét, amelyet empirikus tapasztalataim által is igazolva látok. Az efféle térképek és egykorú feljegyzések tehát hiteles és megkerülhetetlen forrását adják a (hontalan) táborok vizsgálatának. Jelen tanulmányban csupán egyetlen szempont alapján vizsgáltam meg a hillerslebeni tábor 1945-ös történetét, ám Bognár György naplója, valamint más egodokumentumok és levéltári iratok felhasználása alapot adhat a hontalan táborokban rostokoló magyar zsidó csoportok helyzetének átfogó feltáráshoz is.

Hillerslebenbe a nyár folyamán folyamatosan érkeztek az egykori foglyok, és az idő előrehaladtával egyre többen távoztak a felgyógyult, repatriálni kívánó túlélői csoportokból.⁶² Bognár utolsó naplóbejegyzése július 20-án született, ekkor sikerült kalandos úton elhagynia táborát.⁶³ 1945. augusztus végén a tábor kiürült, a rövid

⁶⁰ Napló, 1945. jún. 8. 197.

⁶¹ Napló, 1945. jún. 11. 210. (első bejegyzés a faluban történő „sétákról”, táboron kívüli emberi kapcsolatok felvételéről)

⁶² A következő megjegyzésem forrásai Hillerslebenben élő magánszemélyek (2016. április), illetve a település honlapja (<http://www.hillersleben.eu>).

⁶³ A szászországi magyar foglyok többségéhez hasonlóan Bognár György többedmagával pénzt rekvirált, majd 1945. júl. 30-án a közeli Magdeburgba jutott, ahol a hillerslebeni táborvezetéstől kapott hontalan igazolvány alapján élelmiszerjegyre lett jogosult. Társaival sikerült felszállnia a lipcsei vonatra, majd egy Drezda felé tartó tehervonatra, ám a szovjet fennhatóság alatt álló szerelvényt Doberlug-Kirchhain község felé irányították, ahol az ottani hontalan táborba került. Innen jutott végül nyár végén – hasonlóan kalandos úton –, a Vöröskereszt támogatásával Prágán keresztül Magyarországra. Vö. például 2208. számú DEGOB-jegyzőkönyv.

életű DP-tábort pedig felszámolták. Évtizedekre a feledés homályába burkolózott a tábor és vele együtt a hontalanok históriája is. A volt Wehrmacht-kaszárnya területe az 1950-es évektől a Német Demokratikus Köztársaság hadseregének gyakorlóterepe lett, látogatása így tilossá vált. A két német állam egyesülése után (1990) a szövetségi német hadsereg (Bundeswehr) vette birtokba. Az 1990-es években a területet, az egyre inkább düledező, romos épületekkel együtt a Bundeswehr fokozatosan eladta egy hamburgi székhelyű magáncégnek, amely a helyszínen napelemmezőt alakított ki. 2016 tavaszán a volt tábor épületeinek fele, benne az NDK hadseregének felszerelésével még állt. Az utolsó épületeket 2018 októberében rombolták le.

A hontalan tábor zsidó halottairól és túlélőiről csupán a tábor területén lévő kis zsidó temető és annak emléktáblája, illetve a farslebeni községi temető emléktáblája emlékezik meg, a hillerslebeni tábor lokális emlékezete lényegében marginalizálódott. Újraalkotását – ha lenne is rá igény – megnehezítené az épített örökség elpusztítása. Kulturális örökségtér már nem válhat belőle, mivel a közösség és a tér kapcsolata megszűnt.⁶⁴ A történeti emlékezet különféle formái számára viszont mindmáig széles terek nyílnak. Ehhez azonban – egyebek mellett – szükség lenne a több korszakot is megélt tábor történetének feltárására (benne a magyar hontalanok históriájának bemutatásával), tágabb vonatkozásban pedig a háború utáni hontalankérdést a holokauszttal, illetve a menekültkérdéssel összefüggésben vizsgáló kutatások fellendülésére.

HILLERSLEBEN

History and Memory

By András Szécsényi

SUMMARY

The paper deals with the history and memory of those Jews who, having been deported from Hungary, were settled in the displaced persons camp near the village of Hillersleben in the German province of Saxony-Anhalt, and stayed there from April to September 1945. It is based on ego-documents, and most of all on the diaries of a survivor, György Bognár – previously a deportee at Bergen-Belsen – who was taken to the camp at the age of seventeen. Starting with the diaries and using the attached map the paper analyses Bognár's relationship to space in the camp and uses the document as a cognitive map for exploring the camp. All this offers a type of key for creating a better understanding of Hillersleben.

⁶⁴ *David Uzzell: Where is the Discipline in Heritage Studies? A view from environmental psychology.* In: *Heritage Studies: Methods and Approaches.* Eds. Marie Louise Stig Sørensen – John Carman. London 2009. 328–329.